

В.М. Мойсієнко

ПРОБЛЕМА ФЕДЕРАЛІЗМУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЛІБЕРАЛЬНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Проаналізовано напрями пошуку оптимальної форми державного устрою в концепціях представників ліберальної думки другої половини XIX – поч. XX ст. Увагу зосереджено на пріоритетах федеративної форми державного устрою, її особливостях, які були окреслені в працях М. Драгоманова, М. Палієнка, М. Грушевського. Автор вказує на можливість використання концептуальних положень представників ліберальної думки у процесі реформування державного устрою в сучасній Україні.

Ключові слова: державний устрій, федералізм, автономія, конституціоналізм, самоврядування.

The author analyzes trends finding the optimal form of government representatives in the concepts of liberal thought of the second half of nineteenth century and the beginning of twentieth century. Attention is focused on the priorities of the federal form of government, its features, which are outlined in the writings of M. Dragomanov, M. Palienko and M. Hrushevsky. Author pointed to the use of conceptual positions of representatives of liberal thought in the reform of government in modern Ukraine.

Key words: government representatives, federalism, autonomy, constitutionalism, self-government.

Однією з актуальних проблем сучасної України є пошук досконалої форми державного устрою. Належне дослідження цієї проблеми особливо важливе в умовах здійснення реформи політичної системи українського суспільства. Так, протягом останніх років у процесі реформування одним із основних напрямів визначено реформу адміністративно-територіального устрою в Україні. Це вимагає науково обґрунтованих підходів, належного теоретичного дослідження таких категорій, як державний устрій, адміністративно-територіальний устрій, форма державного устрою тощо.

Зазначена проблематика не залишилася поза увагою як вітчизняних істориків, так і вчених-юристів, політологів. Цій проблемі у спеціальній науковій літературі присвячено праці Ю. Батурина, С. Бостана, С. Гусарева, М. Кармазіної, Г. Касьянова, А. Коваленка, А. Колодія, М. Корнієнка, Ю. Левенця, Л. Нагорної, О. Реєнта, О. Скакун, Б. Страшуна, Ю. Телешуна та ін. Проте означена проблема не набула належного вивчення.

З огляду на вище зазначені аспекти, метою наукової розвідки став аналіз концепцій ліберальних вчених другої половини XIX – поч. XX ст., зокрема М. Драгоманова, М. Палієнка, М. Грушевського та ін., в працях яких зацентровано увагу на федерації як формі реалізації ідеї національного самовизначення.

У цьому контексті звернемо увагу на напрями пошуку оптимальної форми державного устрою вітчизняними ліберальними мислителями другої половини XIX – початку XX ст. У тогочасних теоріях держави федералістські ідеї розглядалися як антипод монархічному легітимізму. Лібералізм цієї доби породив формулу організації державного устрою, який відповідає вимогам забезпечення індивідуальної свободи: підстава для свободи особи – автономія національної групи. У цьому контексті варто

насамперед звернути увагу на федералістську концепцію М. Драгоманова.

М. Драгоманов розумів, що українці багато втратили від того, що не спромоглися створити своєї держави в часи, коли інші європейські народи переживали державотворчі процеси. Повстати ж проти Австрії і Росії (як це зробили італійці, спираючись на допомогу Франції) і створити самостійну державу – нереально [1, 293–294]. Тому федеративна ідея видавалася більш посилюююю, гадалося, що її вдасться реалізувати силами власного народу, без допомоги західних сусідів. Водночас у боротьбі за автономію і федерацію можна було сподіватися, на думку М. Драгоманова, на допомогу тих народів, які перебували у підпорядкуванні Австрії і Росії і потерпали так само, як українці [1, 294]. Федералізм був привабливим і тому, що його можливість як форми державного устрою були перевренені й підтвержені міжнародною політичною практикою, до якої М. Драгоманов завжди був схильний звертатися, простежуючи закономірності політичного життя різних народів і держав.

М. Драгоманов усвідомлено робив вибір на користь федералістської моделі організації політичних сил та устрою держави. По-перше, тому що вона дозволяла через боротьбу за політичну і національну свободу здобути найважливіші умови для національної незалежності та соціального розвитку. По-друге, на шляху до федерації він вважав за можливе об'єднати сили народів, що прагнуть до звільнення і демократичних елементів серед панівних націй, котрі розуміли приреченість імперського ладу і визнавали федерацію оптимальною моделлю державності.

М. Драгоманов розглядав федеративний шлях перетворення Росії як антитезу її централістично-імперському устроєві з погляду, який був мало відмінним від тих проєктів, що пропонувалися власне російськими «автономістами», передусім М. Шаповим та ін. Вчений вважав, що нова форма державної організації Росії успішно зніме політичні суперечності російського життя [2, 419]. Тоді ж Драгоманов визнавав за доцільне збереження територіальної цілісності Росії. Йому здавалося, що завжди такої могутній державі можна, по-перше, протистояти «натиску германізму» [3, 494]. По-друге, через неї українці та інші слов'янські народи зможуть отримати додаткові геополітичні засоби реалізації власних національних інтересів. Тому федеративна модель майбутньої Росії видавалася йому найкращим із можливих вирішенням як внутрішніх, так і зовнішніх завдань українського національного руху, національних рухів інших народів імперії та її корінних інтересів самих росіян.

За умов федералізації та демократизації нової Росії українці, на думку вченого, знайдуть задоволення власних життєвих інтересів, уникаючи ризиків сепаратизації від Росії, яка значно переважала своєю потужністю Україну. На основі таких передбачень М. Драгоманов зазначав: «Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива, й без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії до котрої і в усій Росії, в тім числі і у великоруських земствах, висказувалася стілько раз явна симпатія і котра рано

чи пізно мусить перейти в життя і в Росії» [4]. Саме федералізм як спосіб побудови нової держави дозволяв би політично вільній Україні вирішувати питання міжнаціональних відносин у своїх територіально-адміністративних межах.

Звернемо увагу, на сутність концепції ще одного представника ліберальної політико-правової думки М. Палієнка. Опанувавши теорії П. Лабанда та Г. Еллінека, він вважав, що надання автономії обмежує центральну владу, а утворення федерації обмежує самостійність держав, які до неї входять. У кінці XIX – на початку XX ст. унітаристська теорія суверенітету загалом домінувала в правовому полі Росії [5, 24].

Ідея децентралізації влади та питання зміни територіального устрою держави існували завжди, це є фактом історичного розвитку ледве не кожної держави. Саме значна централізація влади здебільшого є каталізатором, який сприяє зміні державного ладу. Аналізуючи спадщину мислителя, можна зрозуміти, що істотною межею поглядів М. Палієнка є сприйняття вченим ідеї централізації влади. На думку М. Палієнка, централізація влади не є ефективною, особливо для великої держави (це зайва затримка документів, відсутність повної інформації щодо проблем у містах тощо). Тому в Росії навіть при необмеженій монархії уряд повинен був надати більшу або меншу самостійність своїм представникам на місцях.

У своїй праці «Обласна автономія і федерація» М. Палієнко вказує на три форми можливого державного реформування Росії: впровадження широкого та вільного місцевого самоврядування в господарських і культурних справах (без права місцевого законодавства), надання автономії окремим областям (з правом здійснення законодавчої діяльності у визначених центром межах) або перетворення Росії у федеральну союзню державу. Учений пропонував створити певну самостійність, живу диференціацію державного ладу з урахуванням конкретного рівня розвитку кожної території, беручи до уваги і господарські, і національно-культурні, і релігійні особливості. На його думку, «такій державі, як Росія, у якій ніколи ще не існувало дійсно широкого та вільного самоврядування, і населення малодосвідчене, у справах управління, найрозумніше було б обмежитися ... більш скромними формами автономії – автономією господарсько-культурного типу. Федеральний же устрій у процесі розвитку державності суб'єктів федерації загрожуватиме розпадом Росії...» [5, 16]. Таким чином, через утворення господарсько-культурних автономій учений сподівався демократично вирішити національне питання в Росії.

У цьому аспекті доцільно порівняти погляди М. Палієнка на державний устрій Росії з теорією федералізму, розробленою О. Яценком. На думку О. Яценка, «автономізм або децентралізація є виявом політичної диференціації суспільств, необхідним підлодом дуже поширеної політичної влади, одним із засобів підтримки життєвості політичних утворень, що сильно розрослися». З юридичного боку, автономія розглядалася як один із видів політичної або адміністративної децентралізації, самоврядування населення через установи, відносно незалежні від центральної влади. У літературі розрізнялися провінційна (обласна, місцева) автономія як форма місцевого самоврядування, розширення компетенції місцевих органів, або обраних населенням

(демократична децентралізація), або призначених нейтральною владою (бюрократична децентралізація); колонії; державно-правові протекторати; васальні держави та інші форми децентралізації [6, 359].

Не заперечуючи національного чинника при визначенні меж автономії, М. Палієнко робив акцент на територіально-господарському, а не національному принципі формування, «... століття спільного життя настільки перемішали різні національності в різних областях, тому питання про визначення територіальних меж може породжувати тривожні суперечки...» [7, 5]. Учений підкреслював, що «в ході задоволення політичних вимог народностей, які населяють Росію, необхідно погоджувати ці вимоги з життєвими інтересами самозбереження й могутності спільної для всіх держави, з її історичною єдністю, яка склалася шляхом великих загальнонародних жертв» [8, 298].

З іншого боку, вчений не міг висловитися по іншому. Насамперед зазначимо, що ґрунтовно погляди М. Палієнка були сформовані у той час, коли Російська імперія в правовій науці вважалася унітарною державою. Після 1917 р. до влади прийшли ідеологи марксистсько-ленінського напрямку, які в своїх поглядах також стояли на позиціях унітаризму й виступали за республіканську демократичну централізовану державу. Згодом допускалася так звана обласна автономія, яка розумілася по-різному: як синонім національно-територіальної автономії та як форма закріплення самостійності адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів, тощо) в рішенні місцевих питань [9, 155].

На думку М. Палієнка, самоврядування припускає ситуацію, коли адміністративна влада передається не чиновникам уряду, не його агентам, не губернаторам, а місцевому населенню, населенню області, міста, села. Це самоврядування називається суспільним місцевим самоврядуванням – коли місцевому населенню надається право самостійно здійснювати завдання державного правління на місцях силами самого місцевого населення і за допомогою своїх виборних осіб і під контролем уряду відносно законності дій органів самоврядування [7, 5].

Самоврядування може бути більш-менш широким і вільним, це залежить від того, наскільки широке коло справ підлягає суспільному самоврядуванню та який існує ступінь втручання в самоврядування. Надалі, міркуючи над перебудовою держави, учений висловлює думку: «... у нас вже існує насущна необхідність у широкому самоврядуванні, оскільки при такому самоврядуванні краще задовольняються потреби й населення вчиться управляти та розуміти суспільні й державні справи на практиці». Проте, вказує М. Палієнко, необхідно враховувати, що «при самоврядуванні місцевий суспільний союз одержує лише право влади адміністративної, але не законної, законів видавати він не може, має лише підзаконну владу» [7, 6].

Проблема національно-культурної автономії не нова в українській політико-правовій думці. М. Палієнко у своїй науковій діяльності проводив оцінку правового значення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. [10], який ознаменував офіційну відмову Росії від старої ідеології абсолютистської поліцейської держави й прагнення побудувати нову конституційну державу. Якщо стара держава визнавала національну

ідею як так звану «офіційну народність», вимагаючи, щоб державна нація була пануючою, то нова держава базується «на основах регульованої правом свободи, на визнанні волі й самодіяльності колишніх обивателів, які переросли у громадян» [10, 9]. Принцип свободи передбачає право вільного культурно-національного самовизначення. Складовими елементами останнього для кожної нації, яка досягла певного культурного рівня, виступають: 1) право найширшого використання своєї мови; 2) право розвитку культурно-історичних особливостей свого народу; 3) право на визнання наявності разом із загальнодержавними власних завдань та інтересів.

Отже, М. Палієнко окреслює три форми можливого державного перетворення Росії: 1) впровадження «широкого і вільного» місцевого самоврядування в господарських і культурних справах (без права місцевого законодавства); 2) надання окремим областям статусу автономії (з правом здійснення законодавчої діяльності в певних межах, що офіційно визначені центром); 3) організація Росії як «федеральної союзної держави». Кожний із цих варіантів реформування держави мав свої переваги, але найціннішим, на його думку, є створення певної самостійності в межах культурно-господарських автономій, тобто здійснення «живої диференціації державного ладу» з урахуванням конкретного рівня розвитку кожної території, беручи до уваги й господарські, і національно-культурні, і релігійні особливості.

Свою концепцію федеративного устрою держави М. Грушевський сформулював ще в кінці XIX ст. У 1905–1910 рр., аналізуючи розвиток українського національного відродження, він лише більше утвердився в своїх поглядах. Саме тоді розвинув аргументи щодо перебудови Російської імперії на демократичних федеративних принципах із входженням України до складу Росії на правах національно-територіальної автономії. Усі ці питання він висвітлював у працях: «З біжучої хвилі», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Освобождение России и украинский вопрос», – та в статтях журналу «Боритесь – поборете». Окрім того, в цей час М. Грушевський став одним із засновників «Спілки федералістів-автономістів» у Санкт-Петербурзі [11, 14].

Питання побудови національної незалежності українського народу та демократичних прав і свобод людини М. Грушевський вбачав в ідеї автономно-федеративного устрою України. Цю концепцію підтримували члени Центральної Ради, українські діячі тих часів. Усі вони вбачали в цій ідеї свою надію на утвердження вільної та демократичної України в рівноправному союзі народів Російської держави. Однак оскільки тогочасна Російська держава була імперією із засадами деспотії та централізації, потрібно було змінити політичний устрій в самій Росії, створити необхідне підґрунтя для встановлення та утвердження демократичного федералізму.

Основною тезою в ідеях федералізації стояло питання широкої політичної національно-територіальної автономії, яка б організовувалася «на основах широкого демократичного громадського самовпорядкування від самого споду («дрібної земської одиниці»), аж до верху – до українського союму. Вона має вершити у себе вдома всякі справи – економічні, культурні, політичні, соціальні, виховні, військові, розпоряджати своїми дорогами, своїми

доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд» [12, 5]. Російська держава повинна приймати той розподіл повноважень, який, для прикладу, є в тих же Сполучених Штатах Америки. І було б доцільним передати «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових, нагляд за поштами, телеграфами й залізницями держави..., надавання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєві законодавстві» [13, 133]. Це насамперед свідчить про те, що М. Грушевський цілком ясно усвідомлював втрату кожним членом такої федерації своєї суверенності та самостійності. Більше того, він вважав такий стан справ бажаним, цілком нормальним, розглядав «федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкривалися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому – до федерації всього світу» [11, 15].

У своїх працях М. Грушевський говорить про два можливі способи утворення федерації: знизу та зверху. В першому випадку кілька окремих держав об'єднуються в одну державу і віддають дещо із своїх суверенних прав загальнодержавній організації та її органам, решта суверенності вони залишають собі та своїм місцевим органам. В іншому – унітарна держава ділиться своїм суверенітетом зі своїми провінціями та в такий спосіб перетворюється в федерацію. Також, аналізуючи погляди вченого щодо цієї проблеми, зазначимо, що характерною ознакою федерації він вважав не тільки збереження окремими частинами державності, а й принципи непорушності цього союзу [14, 127]. Поодинокі держави, входячи в союз, не мають права виходу з нього. Поряд спостерігається суперечливе твердження – якщо народ не отримує в створеному союзі федеративних держав більше, ніж мав до вступу, то не можна забирати в нього право розвиватися самостійно. Напевно, так М. Грушевський намагався уникнути непорозумінь, які виникли при виході окремої держави з союзу. Оскільки федерація формує свою економіку, то кожна з держав працює на загальне благо.

М. Грушевський, говорячи про федерацію, сприймав її як союз країн, об'єднаних географічно, економічно та культурно на добровільних засадах, а не як федерацію поневолі. Набуття державного права народів, широкої автономії в межах їхніх етнографічних кордонів, можливість вільного існування та розвитку держав – забезпечили б принцип національно-територіальної автономії. Аналізуючи цей принцип, можна виділити і самоуправу, яка впорядковує місцеві справи з доручення центральної влади. В цьому випадку Українську Республіку вчений вбачав «федерацією громад та їх рад, котра тільки на волі, в процесі культурної та економічної творчості, вироблятиме свої внутрішні зв'язки» [15]. І якщо організаційна робота буде проводитися на місцях, а на загальнодержавний рівень виноситимуться питання міжнародної та військової політики, законодавчі та нормотворчі аспекти, то Українська Республіка має можливість стати «федерацією земель, сполученими штатами

України». Якщо ж Україна об'єднуватиметься з Росією, то в українського політика були певні застереження, зокрема ті, якими принципами керувалася Російська імперія в своїх стосунках з іншими народами. Історичний досвід показував, що Росія завжди була деспотичною та самодержавною імперією.

«Ми всі, – писав М. Грушевський в квітні 1917 р., – втомлені і знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом» [13, 132]. Тому «ми, – наголошував він, – не вдовольняємося широкою автономією України, а ще хочемо, аби держава, до котрої вона входить, була федеративною: щоб се була федеративна, демократична Російська республіка..., щоб автономні краї були не простими провінціями, а членами Російської Федерації, учасниками її державності» [13, 128]. Непорушна демократично-федеративна структура російської республіки та беззастережне визнання і недоторканість автономного статусу її складових частин – ось запорука незалежності та самостійності українського та всіх інших народів, що входили б до складу Російської Федерації.

З цього насамперед випливає те, що Україна набуде самостійності та незалежності в межах повної та широкої автономії, хоч і без статусу суверенітету. Окрім того, Росія повинна надати незаперечні гарантії принципів автономності на підтвердження своїх демократичних засад федеративного суспільства.

З розвитком та утвердженням революційних змін у Росії упродовж 1917 р. дещо змінюються і погляди М. Грушевського в цих питаннях. Насамперед вчений не врахував ті політичні реалії, які становлять основу російської ментальності та державницької сутності: якими б демократами та лібералами не були російські діячі різних рівнів, вони завжди є носіями великодержавницьких поглядів. Тому в цьому контексті федерація для них є лише прикриттям своїх амбіцій. Та й уся історія взаємин між Україною та Росією підтверджує марність сподівань на демократичні та рівноправні відносини. Прихід до влади більшовиків у Росії, а згодом і їх напад на Україну повністю унеможливило процес утворення федерації. Перед Центральною Радою та М. Грушевським постає нагальне питання оборони України, її політичної визначеності на тлі міжнародного співтовариства. 22 січня 1918 р. було проголошено IV Універсал Центральної Ради, за яким Україна стала суверенною державою. Тоді ж настає кінець ідеї федералізації українських та російських земель в рамках однієї держави.

Дослідники наукової спадщини М. Грушевського відзначають у цей період і закінчення «московської орієнтації» вченого. Більшовицька війна проти України зняла з Московщини права особливої нації й «дала почуття права керуватись у своїх відносинах до неї єдине добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчизни» [13, 138]. М. Грушевський, не відкидаючи співробітництва з Росією на паритетних та взаємовигідних началах та ідеях федералізму, почав активно розвивати концепцію про «західну орієнтацію», мотивуючи це певними історичними традиціями та ментальністю українського народу.

Виходячи ще з часів Київської Русі, вчений вказує на тісні політичні, економічні та культурні зв'язки України із Заходом. Водночас «західна орієнтація» не повинна стати на шляху самобутнього національного розвитку України. М. Грушевський застережливо писав, що «...не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною» [13, 149].

Отже, на думку М. Грушевського, автономно-федеративний устрій є найкращою формою внутрішнього правління, який дасть можливість уникнути конфліктів всередині держави, забезпечить мир, спокій та злагоду в державі, тоді як унітарний устрій викликатиме лише уособиці та непорозуміння. Однак у зв'язку із революційними змінами в Росії, встановленням недемократичного більшовицького режиму та наростанням громадянської війни питання об'єднання в федерацію залишається відкритим для майбутнього. Воно повинно визріти самостійно та стати актуальним у процесі розвитку держав, які вбачатимуть в ньому ідеал свого існування.

Аналізуючи ідею автономно-федеративного устрою в її абстрактному визначенні, складається враження про її необхідність, її привабливість та довершеність. Якщо ж застосувати її до конкретно-історичного буття українського народу, то вона буде надзвичайно небезпечною та суперечливою в прогнозах на майбутнє. Це пояснюється кількома чинниками. По-перше, під час своєї реалізації автономно-федеративний устрій України закріплював би створені історичним минулим усі регіональні відносини, що поступово та планомірно насаджувалися політикою зросійщення. По-друге, автономно-федеративний устрій породив би не цілісну державу, а ефемерний конгломерат, за якого спостерігалась би відчуженість окремих регіонів, їх занепад. Останнім чинником слід назвати те, що власне автономно-федеративний устрій сприяв би руйнації цілісності української нації, незалежно від «московської» чи «західної» орієнтації, адже в історії України упродовж віків не було жодного союзу з іншою державою, який би сприяв розвитку, а не занепаду національної єдності.

Таким чином, ліберальні вчені другої половини XIX – початку XX ст. продовжували якісно розвивати українську політичну традицію XIX ст., віддзеркалювали основні вимоги кирило-мефодіївців. Федеративний устрій і національна автономія вбачалися лібералам початку XX ст. першим кроком до захисту прав диференційованих культурно-етнічних груп. Важливо констатувати, що саме М. Грушевському вдалося перенести «романтичний» федералізм своїх попередників на реальний ґрунт суспільних відносин, доповнивши його конституціоналізмом і новим розумінням важливості досягнення Україною незалежності.

1. Драгоманов М. Передне слово (до «Громади» 1878 р.) // Драгоманов М. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.

2. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова / А.М. Круглашов. – Чернівці: Прут, 2001. – 488 с.

3. Драгоманов М. Гурманство на Востоке и Московщина на Западе / М. Драгоманов // Собрание политических починений. – Париж, 1905. – Т. II. – С. 494–496.

4. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну [Електронний ресурс] / М. Драгоманов. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/drag/drag.htm>
5. Усенко І.Б. Федерація і автономія в академічній юридичній думці: матеріали X міжнародної історико-правової конференції «Історико-правові проблеми автономізму і федералізму» / І.Б. Усенко. – Сімферополь, 2004. – С. 16–28.
6. Яценко А.С. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства / А.С. Яценко. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. – 366 с.
7. Паличенко Н.И. Областная автономия и федерация / Н.И. Паличенко. – Харьков, 1917. – 16 с.
8. Пашина В.А. Погляди академіка М.І. Палієнка на господарсько-культурну автономію, як форму реалізації інтересів національних меншин / В.А. Пашина // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2006. – Т. 19 (58). – № 2. – С. 294–299.
9. Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственного права / В.Е. Чиркин. – М. : Артикул, 1997. – 352 с.
10. Паличенко Н.И. Правовое значение Манифеста 17 октября 1905 г / Н.И. Паличенко. – Харьков, 1915. – 9 с.
11. Каменський Є. Михайло Грушевський: «Я промовляю від демократії...» / Є. Каменський, В. Троцьанський // Людина і світ. – 1991. – № 6. – С. 14–18.
12. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації / М. Грушевський. – К., 1917. – 16 с.
13. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Генеза 1991. – 246 с.
14. Грушевський М.С. Духовна Україна: збірник творів / М.С. Грушевський. – К. : Либідь 1994. – 560 с.
15. Грушевський М.С. Українська партія соціалістично-революціонерів та її завдання / М.С. Грушевський // Борітеся-поборете. – Відень, 1920. – № 1. – С. 2–11.

Ю.М. Різник

ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНІ ОЩАДНІ КАСИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ РИНКОВО-КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Вивчено основні аспекти роботи ощадних кас поштових і поштово-телеграфних установ Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. Висвітлено умови створення, досягнення і прораханки в цьому напрямі. Проаналізовано переваги ощадних кас, які призначалися для сільського населення.

Ключові слова: пошта, телеграф, ощадні каси.

This article discusses the main aspects of postal savings banks and postal-telegraph offices Right-bank Ukraine in the second half of the 19th – and early 20th century. The conditions of creation, achievements and failures are highlighted in the article. The benefits of savings banks, that were intended firstly for rural population are analyzed.

Key words: post, telegraph, savings bank.

У другій половині XIX – на початку XX ст., коли утверджуються капіталістичні відносини та розвивається економіка, роль поштових установ значно зростає. Пошта сприяє розвитку торговельних відносин, дає можливість відносно недорого пересилати зразки товарів, стежити за змінами на ринку і пристосовуватись до них. І хоча кількість поштових установ була недостатньою для Правобережжя, їх доступність і відкритість простому населенню вирішено було використати у фінансовій

сфері. Держава взяла на себе місію накопичення вільних коштів, насамперед від населення. Вагому роль у цьому відіграли поштово-телеграфні ощадні каси.

На кінець XIX ст. поштово-телеграфні й поштові установи взяли на себе ще одну важливу функцію – заощаджувати кошти населення через дію ощадних кас. Однак Російська імперія, до складу якої на той час входила Правобережна Україна, у цій справі лише переймала досвід інших європейських країн. Першим надала великого значення такій діяльності Великобританія. Згодом у зручностях ощадних кас при установах зв'язку переконалися й в інших західноєвропейських країнах, де вони швидко поширилися. Водночас на досліджуваній нами території функціонували ощадні каси Держбанку, що породжувало масу незручностей для користування їхніми послугами, а сільське населення практично не могло відчутти їхні переваги [1, 908].

Окремі питання, що стосуються історії пошти в Україні, відображено в історіографії. Незважаючи на це, діяльність поштово-телеграфних ощадних кас на Правобережжі у другій половині XIX – на початку XX ст. потребує подальшого вивчення. Автор статті ставить за мету проаналізувати функціонування поштово-телеграфних ощадних кас на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

На території Правобережжя перші ощадні каси були відкриті у 1842 р. До 1860 р. ощадні каси підпорядковувались Олікунській Раді, а спеціальним указом від 9–10 червня 1860 р. – Міністерству фінансів. У 1882 р. створена при Міністерстві фінансів Комісія, яка вивчала питання про вдосконалення роботи ощадних кас Державного банку, висловила ідею залучити до прийому ощадних вкладів поштові установи як такі, що найбільш поширені і популярні серед населення [1, 909].

Найзручнішою для Російської імперії виявилася бельгійська система поштових ощадних кас, де вони є не самостійними установами, а посередниками між вкладниками та ощадними касами Державного банку. Для підтвердження внесених вкладів у таких касах використовується наклеєна у спеціально відкриту вкладником книжку ощадна марка на відповідну суму.

На початку 1889 р. проект Міністерства внутрішніх справ, фінансів та Державного контролю про створення поштово-ощадних кас було внесено міністром фінансів на затвердження Державній Раді. Згідно з проектом Міністерства внутрішніх справ, створювалися різні види поштово-ощадних кас, але перевага надавалася тим, які виступали посередниками між населенням і ощадними касами Державного банку. Поштово-ощадним касами, які самостійно обслуговували видачу вкладів населенню, відводилась другорядна роль. На підставі цього проекту 26 червня 1889 р. було прийнято «Положення про поштово-телеграфні ощадні каси», які дублювали статті Статуту ощадних кас. Порядок їх роботи визначався Інструкцією № 13 «Про операціях поштово-телеграфних ощадних кас», прийнятою 20 березня 1891 р., згідно з якою поштово-телеграфні ощадні каси ставали посередниками між вкладниками і ощадними касами Державного банку [2, 109].

Вклади на суму до 10 руб. позначалися поштово-ощадними касами самостійно спеціальною наклеюваною на відповідну суму ощадних марок; вклади більше 10 руб. разом з книжками відсилалися для